

प्रतिमेचे स्वरूप आणि प्रतिमा-अलंकार तुलना

Pratima format and Pratima-Alankar comparison

प्रा.डॉ.सौ. वीरा पवन मांडवकर

सहायक प्राध्यापक

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि.यवतमाळ

संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर रिसर्च सेंटर

भ्रमणध्वनी 9403014885, ई मेल veeranmandavkar18@gmail.com

सारांश :

प्रतिमा ही संकल्पना जरी मुळात पाश्चिमात्य साहित्य-समीक्षेतून आली आहे, तरी आज आधुनिक मराठी समीक्षेत ती स्थिरावलेली दिसते. इ.स. 1992 पासून मराठी साहित्यात प्रतिमा विचार प्राधान्याने करण्यात येवू लागला. प्रतिमा विचाराला केंद्रस्थानी ठेऊन मराठी काव्याचा वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला गेला. प्रतिमेचे अनेक गुणधर्म आणि प्रकार आहेत. प्रतिमा आणि अलंकार यांचाही संबंध सांगितला गेला आहे. कविता ही कोणत्याही प्रकारची असो, ती प्रतिमांचीच सेंद्रिय रचना असते. या प्रतिमांमध्ये वाचकांच्या अनेक स्मृती, अनेक भाववृत्ती स्वतःमध्ये समाविष्ट करून घेण्याची एक क्षमता असते. कवितेला समजून घेताना त्यातील प्रतिमासृष्टी उलगडल्या गेली तर कवितेचा आस्वाद घेणे सहज शक्य होते.

Abstract:

Although the concept of Pratima (image) originally came from Western literature-criticism, today it seems to have settled in modern Marathi criticism. Since 1992, image thinking has been prioritized in Marathi literature. Marathi poetry has been studied from different points of view keeping image thought at the center. Image has many properties and types. The relationship between Pratima and Alankar is also mentioned. Poetry, whatever its form, is an organic structure of images. These images have a capacity to embody many memories, many emotions of the reader. While understanding the poem, if the imagery in it is unfolded, it becomes easy to enjoy the poem.

बीजशब्द : प्रतिमा, कविता, व्याप्ती, स्वरूप, गुणधर्म, संवेदना, समीक्षा, मन, संकल्पना, अलंकार

प्रस्तावना :

प्रतिमा कशा असतात? तर प्रतिमा या शब्दांनी घडविलेल्या असतात आणि शब्दातील अनेकविध साधर्म्य-वैधर्म्ययुक्त अर्थच्छटांनी त्या गुंतागुंतीच्या अनेक पदरांनी बनलेल्या असतात. वाचकाच्या वैयक्तिक अनुभवसमृद्धीवर व अभिरुचीवर ह्या प्रतिमांना अर्थदृष्ट्या समृद्ध करून घेणे अवलंबून असते. स्पंज ज्याप्रमाणे आपल्यात पाणी समाविष्ट करून घेतो, त्याप्रमाणे प्रतिमाही वाचकांच्या स्मृती, भाववृत्ती, त्यांचे अनुभव आपल्यात सामावून घेतात. साहित्याचा आस्वाद घेताना या प्रतिमांना समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते. प्रतिमासृष्टीचे सौंदर्य ज्याला उलगडून पाहता आले तो खरा रसिक, असे म्हणण्यास हरकत नाही. आजच्या कवितेतील भाषा ही प्रतिमांची भाषा असली त्याची पायवाट आधुनिक मराठी कवितेचे जनक कवी केशवसुत यांनी आखली. त्यावर पुढील पिढीने आपला ठसा उमटवत त्याचा राजमार्ग केला. आजच्या घडीला त्याला आणखी वाटांचे आणि आडवाटांचे फाटे फुटून मराठी कवितेचा प्रवाह त्यातून वेगवेगळ्या वळणांनी वाहतो आहे.

प्रतिमेचे स्वरूप आणि व्याख्या :

प्रतिमा या संकल्पनेचा यथार्थ जर समजून घ्यायचा असेल तर image आणि imagery या शब्दांचे अर्थ पाहणे आवश्यक आहे, कारण प्रतिमा आणि प्रतिमासृष्टी या संकल्पना मूळच्या पाश्चिमात्य आहेत. इंग्रजीतील चेंबर्स आणि ऑक्सफर्ड या शब्दकोशांमधील व्यवहारात प्रचलित असणारे अर्थ पाहता त्यातून पुढील अर्थबोध होतो.

1. image – n. likeness : a statue: an idol : a representation in the mind, an idea : a picture or representation (not necessarily visual) in the imagination or memory : an appearance that which very closely resembles anything.

Imagery – the work of the imagination mental pictures figures of speech images in general or collectively.¹

2. image – n. statue; optical appearance of a thing produced in a mirror or a lens; likeness; mental picture; general reputation of picture.

imagery – n. images, metaphorical language evoking mental pictures.²

काही अभ्यासकांनी 'प्रतिमा' या शब्दाचे आरशातील प्रतिबिंब, मूर्ती, व्यक्तिदृश, प्रतिकृती, पुतळा, देवतांची मूर्ती, कल्पनेतील चित्राचे मूर्त स्वरूप हे विविध अर्थ सांगितलेले आहेत. ते वरील इंग्रजी शब्दकोशांतर्गत अर्थाशी मिळतेजुळते आहेत. त्याचप्रमाणे प्रतिमा म्हणजे संवेदना किंवा त्यांचे ठसे असा मानसशास्त्रीय अर्थही त्यांनी स्पष्ट केला असून कवीच्या मनातील मूळ काव्यानुभूतीचे भाषिक साधनांच्या साहाय्याने घडविलेले प्रतिदर्शन असा अर्थ काही ठिकाणी विशद केलेला दिसतो. काही अभ्यासकांनी image या संकल्पनेसाठी 'प्रतिमान' ही संज्ञा योजलेली आहे. 'प्रतिमान' या शब्दाचा अर्थच मुळी 'प्रति' म्हणजे कोणत्याही वस्तूला व 'मान' म्हणजे मोजणे असा आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' मध्ये प्रतिमेची सौंदर्यपूर्ण व सुटसुटीत व्याख्या केली आहे. ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायाच्या प्रारंभी ज्ञानेश्वर म्हणतात,

सहजे शब्दु तरी विषो श्रवणाचा । परि रसना म्हणे हा रसू आमचा ।

घ्राणासि भावो जाय परिमळाचा । हा तोचि होईल ॥ 6.17 ॥

प्रतिमा हा विषय श्रवणाचा आहे की रसनेचा आहे की घ्राणेंद्रियाचा आहे. प्रतिमेला अशी पंचेंद्रियांची मर्यादा नाही, हेच ज्ञानेश्वरांना येथे सुचवायचे आहे.

प्रतिमेचे गुणधर्म :

प्रतिमेच्या सुमारे 12 गुणधर्मांची विस्ताराने चर्चा केली गेली आहे. 1. उत्कटता 2. ताजेपणा 3. आवाहकत्व 4. चित्रमयता 5. पुनर्निर्माती 6. परखडपणा 7. साक्षात्कार 8. साक्षेप 9. कलात्मक मितव्यय 10. इंद्रियसंवेदना 11. गुंतागुंत 12. मेळ यांचा समावेश आहे. क्लेमेन या शास्त्रज्ञाने म्हटले आहे, एखादी पृथक प्रतिमा, संदर्भापासून बाजूला काढलेली प्रतिमा ही अर्धवट प्रतिमा असते. प्रत्येक प्रतिमा, प्रत्येक रूपक आपल्या संदर्भापासूनच प्राण आणि महत्त्व मिळवते. प्रतिमांच्या वर्गीकरणाची प्रक्रिया ढोबळ व स्थूल स्वरूपाची असते, हे मान्य करूनही त्यांनी हे वर्गीकरण निर्दोष व्हावे यासाठी 'आत्मनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ' अशा दोन्ही प्रकारांची आवश्यकता प्रतिपादिलेली आहे. अभ्यासकांनी इंद्रिय संवेदनात्मक प्रतिमा, मानसिक प्रतिमा, आणि बौद्धिक प्रतिमा या प्रतिमा प्रकारांवर भर दिलेला आहे. दृष्टी, श्रवण, स्पर्श, गंध आणि स्वाद या पाच मार्गांनी जीवनात अनुभूतीची प्रचिती येते. या सर्व अंगांनी अनुभवल्या जाणाऱ्या प्रतिमा म्हणजे इंद्रिय संवेदनात्मक प्रतिमा होय. त्याचे सखोलतेने विवेचन करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे भाग पाडले गेले आहेत.

1. दृश्यात्मक प्रतिमा – आपण अनुभवलेले दृश्य जसेच्या तसे, त्याच मूळ स्वरूपात, तितक्याच तीव्रतेने पुन्हा रंगविण्याचा कवीचा प्रयत्न असतो. प्रत्येक प्रतिमेत थोडातरी दृश्यात्मकतेचा अंश असतोच. प्रतिमेचा सर्वसाधारण प्रकार म्हणजे दृश्यात्मक प्रतिमा होय.

2. श्रवणात्मक प्रतिमा – शब्दोच्चारारबरोबर अर्थ साहचर्य निर्माण करून प्रतिमाने श्रवण संवेदना जागृत करतात. क्वचित इतर भावनांची उदा. प्रेमभावना, विफलता, इत्यादींची अनुभूतीही ध्वनिसंवेदनेतून व्यक्त होते

3. गंधात्मक प्रतिमा – कुठलीही अनुभूती जेव्हा संवेदनशील कविमनाला गंधसंवेदनेच्या भाषेत जाणवते आणि तो ती तशीच व्यक्त करू पाहतो, तेव्हा खरी गंधात्मक प्रतिमा तयार होते.

4. स्वादात्मक प्रतिमा – ज्या पदार्थाचा स्वाद अथवा चव आपण घेऊ शकत नाही, किंवा निदान घेतलेली नसते, किंवा घेतली तरी काही निराळीच लागण्याचा संभव असतो, त्या पदार्थाचा स्वाद, अनुभूती वर्णन करण्याच्या मिषाने कल्पिल्याने स्वादात्मक प्रतिमा तयार होतात.

5. मानसिक प्रतिमा – मन हे माणसाचे सहावे इंद्रिय आहे. जशी डोळ्याला दृश्ये दिसतात, कानाला ध्वनी ऐकू येतात, नाकाला वास येतो, त्वचेला स्पर्श होतो, जिह्वा आस्वाद घेते, तशाच मनाला भावना जाणवतात. मनाला काहीतरी वाटते, भासते, भावते. किंबहुना मनाकडून घडणारी क्रिया अथवा प्रतिक्रिया हा कुठल्याही अनुभूतीचा महत्त्वाचा भाग असतो. या संवेदनेचा अनुभव ज्या प्रतिमांच्याद्वारा कवी वाचकाला घडवितो. त्या प्रतिमांनाच आपण मानसिक प्रतिमा म्हणू शकतो.

6. बौद्धिक प्रतिमा – जिथे प्रामुख्याने बुद्धिला आवाहन आहे, तेथे प्रतिमांना 'बौद्धिक प्रतिमा' असे नाव द्यावयास हवे. भावनेपेक्षा बुद्धिला चालना देणारे, प्राधान्य देणारे असे सर्वच बौद्धिक प्रतिमेत मोडते.

कोणताही अनुभव काव्यातून अनुभवणे म्हणजे त्या अनुभवाचा भास शब्दांच्याद्वारा मिळणाऱ्या इंद्रिय संवेदनांनी मन, बुद्धि व भावना यांच्या साहाय्याने अनुभवणे होय. 'प्रतिमा म्हणजे कवितेच्या आरशात पडलेले कवीच्या अनुभूतीचे प्रतिबिंब होय. हे प्रतिबिंब संवेदनागर्भ व रूपकप्रक्रियेवर आधारित असे असते. हे संवेदनागर्भतेचे व रूपकप्रक्रियेचे प्रमाण कवीच्या अनुभवाप्रमाणे कमीअधिक असू शकते. प्रतिमा ही संकल्पना संवेदनागर्भता आणि साधर्म्यवैधर्म्याधिष्ठित रूपकप्रक्रिया या दोहोंच्या सहकार्यातून पूर्ण होते.'³

प्रतिमा आणि अलंकार यांतील साम्यभेद—

मराठी साहित्य समीक्षेत प्रतिमा आणि अलंकार याविषयी सखोल चर्चा झाली आहे. यांमध्ये जसा परस्पर संबंध आहे, तसेच काही साम्यभेद पण आहेत. आतापर्यंत झालेल्या प्रतिमा-विचाराचे स्वरूप लक्षात घेता कवितेच्या जन्माबरोबर प्रतिमेचा जन्म होतो. असे निःसदिग्धपणे म्हणता येईल. परंतु प्रतिमा ही संकल्पना आणि या संकल्पनेच्या अस्तित्वाची जाणीव समीक्षकांना आधुनिक काळात झालेली आहे. यामुळेच ज्ञानेश्वरांच्यासारख्या कवींच्या अनुभवामृतासारख्या प्राचीन काव्यातही प्रतिमांचा आढळ होऊ शकतो. याउलट अलंकार ही संकल्पना घडवलेली आहे. अलंकाराचे तंत्रविशेष कवी आपल्या प्रतिभेच्या सामर्थ्यानुसार संपादित करू शकतो. ज्या कवीला प्रतिमा ही संकल्पना टाळूक असण्याची दुरान्वयानेही शक्यता नाही अशाही प्राचीन कवींच्या काव्यात कवितेबरोबर प्रतिमांचा आढळ सहजपणे होतो. काव्यसौंदर्याचा शोध घेणे आणि त्यासाठी साधर्म्य वैधर्म्यादी संबंधाचा मागोवा घेणे, हे आणि एवढेच साम्य प्रतिमा व अलंकार यामध्ये आहे. यामुळे अलंकारांचा समावेश त्यातील तंत्रविशेष वगळता प्रतिमेमध्ये होत असला तरी सर्व प्रतिमा या अलंकार होऊ शकत नाही. आलंकारिक प्रतिमा ही आशयाला सजवण्याचे काम करते. त्यात निर्मितीपेक्षा क्रीडेला महत्त्व असते. आशय अलंकृत करणे हे सोपे असल्यामुळे पुष्कळसे काव्य या प्रकारात निर्माण होते. प्रतिमा या अलंकार म्हणून जशा वापरल्या जातात तशा त्या विचार स्पष्ट करण्यासाठी किंवा तो समजावून देण्यासाठी वापरल्या जातात. या प्रतिमांचे प्रयोजन वाचकांना काहीतरी पटविणे, असे असते. प्रतिमा आणि अलंकारांची रचना वरवर समान दिसत असली किंवा त्यांच्या निर्मिती मागील प्रेरणा समान असल्या तरी सखोल विचार केल्यास प्रतिमा अलंकारांमध्ये साम्य कमी आणि भेदच जास्त आहेत.

प्रतिमा व अलंकार या दोन संकल्पनांमधील ठळक भेद पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. अलंकार हे संपादित घडवलेले व कृत्रिम असतात तर प्रतिमा या नैसर्गिक, सहज अकृत्रिम व स्वाभाविक असतात.

2. अलंकार हे स्थानिक असतात तर प्रतिमा या विकासक्षम, मूलभूत, व्यापक, परस्परपूरक, सूक्ष्म, सजीव व लवचिक असतात.

3. अलंकार हे स्थूल, निर्जीव व बंदिस्त असतात तर प्रतिमा या सूक्ष्म, सजीव व लवचिक असतात.

4. साधर्म्य-वैधर्म्यादी तत्त्वे व तंत्रविषयक मांडणीला महत्त्व असते तर प्रतिमांमध्ये संवेदना, भावना, व विचार आणि रूपकप्रक्रिया यामुळे साधणारी सेंद्रिय संघटना असते.

5. अलंकार हे आवश्यक व अपरिहार्य नाहीत पण प्रतिमा या आवश्यक आणि अपरिहार्य आहेत कारण हीच काव्याची भाषा आहे.

एका दृष्टीने पाहता 'प्रतिमान' ही अलंकारांची पूर्वावस्था आहे, तर दुसऱ्या दृष्टीने पाहता 'प्रतिमा' हे अलंकारांचे विकसित रूप आहे. हे डॉ. मिरजकर यांचे म्हणणे मान्य करता येत नाही. कारण प्रतिमा आणि अलंकार यांचा जन्म व विकास वेगवेगळ्या वेळी व वेगवेगळ्या रीतीने झाला आहे. अलंकार हे कोणत्याही अर्थाने प्रतिमेचे विकसित रूप होऊ शकत नाही. कवितेचे नैसर्गिक व स्वभावसिद्ध सौंदर्य म्हणजे प्रतिमा होय. तर कवितेचे संपादित सौंदर्य म्हणजे अलंकार होय.

प्रतिमा आणि अलंकार यासंबंधी डॉ. रसाळ यांची विधाने पुढीलप्रमाणे आहेत. – 'काव्यातील अलंकारांना अनुलक्षून सर्वसाधारण 'प्रतिमा' ही संज्ञा आज मराठी समीक्षेत वापरली जाते. सर्वसामान्यपणे ज्यांना परंपरेने अर्थलंकार म्हटले जाते त्यांना आपण प्रतिमा म्हणतो. काव्याचा हा घटक केवळ शोभाकर धर्म आहे. तो अनित्य व गौण असून त्याच्याशिवायही काव्य असू शकते असे परंपरेने मानले जाते. आज आपण या घटकाला आवश्यक घटक मानतो आणि त्याला प्रतिमा असे नाव देतो.'⁴

वरील विधानांमधून डॉ. रसाळ यांनी अर्धसत्य मांडले आहे. पूर्णसत्य काहीसे वेगळे आहे. अलंकार म्हणजे प्रतिमा होतात पण प्रतिमा म्हणजे अलंकार होऊ शकत नाहीत. हे पण ठासून सांगणे आवश्यक आहे. तसेच अलंकार हे उपरे आणि बाह्य आहेत हे परंपरेने जे मान्य केले आहे ते बरोबरच आहे. मम्मटाचार्य हे अलंकाराशिवाय काव्य असू शकते, असे म्हणतात. 'क्वापि इत्येनैतदाह यत् सर्वत्र सालंकारी, क्वचित् तु स्फुटालंकाराविरहेऽपि न काव्यत्व हानिः।' असे काव्यप्रकाशात मम्मटाचार्य स्पष्टपणे सांगतात. अलंकारांचे विविध प्रकारांतून वर्णन करणाऱ्या या संस्कृत आलंकारिकांनाही अलंकारांच्या मर्यादांची जाणीव असलेली दिसून येते. अलंकारांना प्रतिमा असे संबोधले तरी प्रतिमांना अलंकार असे संबोधता येत नाही. कारण प्रतिमेची संकल्पना अधिक व्यापक व अधिक मूलभूत आहे.

निष्कर्ष :

1. इ.स. 1992 पासून मराठी साहित्यात प्रतिमा विचार प्राधान्याने करण्यात येवू लागला.
2. कवितेला समजून घेताना त्यातील प्रतिमासृष्टी उलगडल्या गेली तर कवितेचा आस्वाद घेणे सहज शक्य होते.
3. प्रतिमा आणि प्रतिमासृष्टी या संकल्पना मूळच्या पाश्चिमात्य आहेत.
4. एखादी पृथक प्रतिमा, संदर्भापासून बाजूला काढलेली प्रतिमा ही अर्धवट प्रतिमा असते. प्रत्येक प्रतिमा, प्रत्येक रूपक आपल्या संदर्भापासूनच प्राण आणि महत्त्व मिळवते.
5. प्रतिमा ही संकल्पना संवेदनागर्भता आणि साधर्म्यवैधर्म्याधिष्ठित रूपकप्रक्रिया या दोहोंच्या सहकार्यातून पूर्ण होते.
6. अलंकार हे आवश्यक व अपरिहार्य नाहीत पण प्रतिमा या आवश्यक आणि अपरिहार्य आहेत कारण हीच काव्याची भाषा आहे.

संदर्भ :

- 1- 'Chambers 20th Century Dictionary' Ed. A.M. Macdonald, Alled Publication pvt. Ltd., New Delhi, 1972, page 651
2. 'The Oxford Mini Dictionary, Compiled by J.M. Hawkins, Oxford University Press, New Delhi, 1991, page 249.
3. देशपांडे सई, प्रतिमाविचाराची रूपरेषा, 'अनुभवामृतातील प्रतिमासृष्टी', दैविका प्रकाशन, ठाणे, 1994, प्रथमावृत्ती, पृ. 28
4. रसाळ डॉ. सुधीर, 'कविता आणि प्रतिमा' मौज प्रकाशन, मुंबई, 1982 पृ. 3

संदर्भ ग्रंथ :

1. जोग, वि.न., 'सार्थ अमृतानुभव', पाचवी आवृत्ती, यशवंत प्रकाशन, पुणे, 1986

2. मिरजकर, निशिकांत, 'आधुनिक मराठी काव्यातील प्रतिमांचे बदलते स्वरूप, पुणे विद्यापीठास सादर केलेला प्रबंध, 1972

3. महाराष्ट्र शब्दकोश, विभाग पहिला, अ.ए. दाते आणि य.रा. कर्वे संपादित, प्रथमावृत्ती, य.गो. जोशी प्रकाशन, पुणे, 1933

Published details:

Research Journal of India (RJI), Peer Reviewed National Indexed Journal, Impact Factor **6.192**, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre, Kalamb (DBMRC), p-ISSN 2349-9370, e-ISSN 2582-4848, Vol. 9, Issue 2, Oct. 2022, pp. 54-57

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4288708>